

dr. ing. Hans Bonke

Onderzoeker project
*De identificatie en
documentatie van
forten in Indonesië*

1 – Een middeleeuws kasteel
in de tropen: het Portugese
fort Toluco (Ternate).

Forten *in Indonesië*

In de Indonesische archipel zijn tussen de komst van de eerste Europeanen in het begin van de zestiende eeuw en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid in 1945 honderden forten, bergvestingen, bunkers en andere verdedigingswerken gebouwd.¹ Portugezen, Spanjaarden, Nederlanders, Britten, Japanners en ook de lokale bevolking bouwden forten langs belangrijke handels- en zeeroutes. De forten maken nu deel uit van het gemeenschappelijk erfgoed, maar hoeveel waren het er eigenlijk? Waar lagen ze? Wat was erover bekend? En niet in de laatste plaats, wat is er nog van over? Al deze vragen waren voor het Departemen Kebudayaan dan Pariwisata (Budpar), ofwel het Indonesische ministerie van Cultuur en Toerisme, aanleiding om van 2007 tot 2009 een groot inventarisatieproject van alle forten op het Indonesische grondgebied te laten uitvoeren.

De inventarisatie en identificatie van forten in Indonesië

Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie uit het gemeenschappelijk erfgoedprogramma. Hierdoor kon in juli 2007 daadwerkelijk worden begonnen met het driejarige project: de 'inventarisatie en identificatie van forten in Indonesië'. De uitvoering werd opgedragen aan twee private partijen: Pusat Dokumentasi Arsitektur (PDA) in Jakarta en Passchier Architects and Consultants (PAC) in 's-Hertogen-

bosch. Op lokaal en regionaal niveau werd assistentie verleend door regionale kantoren van Budpar, gemeenten, universiteiten en erfgoedinstellingen. Een fraai voorbeeld van kennisopbouw.

Het onderzoek strekte zich uit van Sabang tot Merauke, een afstand van ongeveer 5.000 kilometer. Daarbij werden tientallen, soms moeilijk bereikbare eilanden bezocht. Op elke site werden de overblijfselen en lokale omstandigheden vastgelegd in een gestandaardiseerde vragenlijst met gegevens over locatie, bouwkundige toestand en voorzien van schetsmatige plattegronden, foto's en video. Het bleef bij een inventarisatie, want het uitgebreid opmeten of opgraven van de overblijfselen viel buiten het budget. Het veldwerk werd aangevuld met een overzicht van de belangrijkste historische informatie, een iconografie en een literatuuroverzicht. Het onderzoek beperkte zich niet alleen tot bestaande forten, maar strekte zich ook uit tot de meer dan honderd verdwenen forten. Dat betekent, dat als er in de nabije toekomst bij grondwerkzaamheden resten van verdwenen forten worden teruggevonden, direct historische gegevens beschikbaar zijn voor de identificatie en voor archeologisch onderzoek.

Forten op de Molukken en Java: 1512-1815

De eerste forten werden gebouwd op plaatsen waar Europeanen als eerste voet aan wal zetten,

namelijk op de Molukken en Java. Op de Molukken in het noordoosten van de archipel herinneren tientallen forten aan meedogenloze oorlogen die daar werden uitgevochten tussen de autochtone bevolking en Europese kooplieden. De inzet was het monopolie in de handel in kruidnagel en nootmuskaat; de kostbare specerijen die alleen op deze kleine eilanden groeiden.

In 1512 bereikten de Portugezen als eerste Europeanen over zee deze legendarische specerij-eilanden. De sultan van Ternate verleende hen in 1522, in ruil voor militaire steun tegen aartsvijand Tidore, het monopolie op de kruidnagelhandel en gaf toestemming om het eerste Europese fort in de Indonesische archipel te bouwen: Fortaleza São João Baptista (Castelo Gamma Lama). De volgende decennia breidden de Portugezen hun handelscontacten uit en bouwden ook forten op andere eilanden. Na verloop van tijd verslechterden de verhoudingen en verdreven de bewoners van Ternate in 1575 de Portugezen. Op Ambon brak een oorlog uit tussen de coalitie van de katholieke Ambonezen met de Portugezen en de islamitische bevolking. Het lokale Portugese fort, Fortaleza Nossa Senhora da Annunciada, was de beslissende schakel in de machtsverhoudingen. Die verhoudingen werden op scherp gezet door de komst van andere Europeanen. In 1602 kwamen de eerste schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie

(VOC) vanuit Nederland in Azië aan. De Portugezen op Ambon gaven zich zonder verzet over aan de Nederlanders, die het fort herdoopten in Kasteel Victoria.

Spanje en Portugal waren sinds 1580 in één rijk verenigd. In 1605 begonnen de Spanjaarden vanuit de Filipijnen aan een tegenoffensief in de noordelijke Molukken en brachten Tidore, Ternate, Bacan, Makian en Halmahera onder hun gezag. Al snel daarna heroverde de VOC de helft van het eiland Ternate en bouwde er fort Oranje (1607). Toch slaagde zij er niet de Spanjaarden uit het andere deel van het eiland te verdrijven. Wel lukte het enkele andere eilanden te bezetten. Er kwam pas een einde aan de status quo nadat de Spanjaarden zich in 1664 hadden teruggetrokken op de Filipijnen.

De Banda-eilanden in de zuidelijke Molukken waren de enige eilanden ter wereld waar de muskaatnoot voorkwam. De bewoners handelden met Indonesische kooplieden, Portugezen, Engelsen en Nederlanders, maar weigerden om één partij het monopolie in hun lucratieve handel te geven. En van toestemming voor de bouw van een fort was al helemaal geen sprake. De Nederlanders trokken zich daar echter niets van aan en bouwden in 1609 de forten Nassau en Belgica op Banda Neira. De Bandanezen bleven zich echter hardnekkig verzetten tegen de inbreuk op hun rechten. Dit leidde uiteindelijk ertoe dat in 1621 gouverneur-generaal J.P. Coen met een leger van ruim 1.500 zwaarbewapende soldaten de hele bevolking van Banda Neira vermoordde of deporteerde om zodoende plaats te maken voor de nootmuskaatplantages van de VOC.

Nadat enkele jaren later ook de Britten het eiland Run opgaven en alleen nog hun fort in Bengkoelen (huidige Bengkulu) op Sumatra behielden, hadden de Nederlanders al hun Europese concurrenten uit de Molukken verdreven en protesten uit de autochtone bevolking onderdrukt of afgekocht. Hun Europese en Aziatische vijanden weken uit naar de vrijhaven Makassar op Celebes (huidige Sulawesi) waar een levendige handel ontstond in wat de VOC typeerde als 'gesmokkelde' specerijen. Pas na maandenlang beleg kon de compagnie in 1667 het belangrijkste fort innemen. Het controleerde daarna als fort Rotterdam de naleving van het gedicteerde verdrag. De VOC was definitief winnaar van de specerijenoorlog. De 'illegale' teelt en smokkel van specerijen werd voortaan bestreden door de combinatie van regelmatige vernielingen van kruidnagelbomen, patrouilleschepen en een keten van kleine forten.

Tussen 1500 en 1945 werden langs de belangrijkste handels- en zeeroutes in de Indonesische archipel vele militaire versterkingen en forten gebouwd. Ze verzezen in alle soorten en maten, 442 in totaal, het merendeel gericht op de inheemse vijand. In opdracht van het Indonesische ministerie van Cultuur en Toerisme zijn deze verdedigingswerken tussen 2007 en 2010 geïnventariseerd en uitgebreid gedocumenteerd. De resultaten zijn raadpleegbaar via een database. Bovendien staat er een tentoonstelling over deze monumentale verdedigingswerken op stapel.

2 – De verspreiding van de bestaande forten over de Indonesische archipel. (NTT= Nusa Tenggara Timur; NTB = Nusa Tenggara Barat).

3 – VOC en specerijenmonopolie: Fort Concordia (Banda Besar).

De VOC opende in 1610 een handelspost in Jayakarta op Java, die moest uitgroeien tot het centrum van haar scheepvaart met Europa en binnen Azië. Toen de lokale prins weigerde toestemming te geven voor de bouw van een fort, liet Coen de pakhuizen illegaal versterken. Het geïmproviseerd fort doorstond een beleg (1619) dat eindigde met een Nederlandse overwinning. Jaya-karta werd verwoest en de versterkte stad Batavia (tegenwoordig Jakarta) gesticht. Dat leidde tot een krachtproef met het Javaanse keizerrijk Mataram, dat in 1628 en 1629 tot tweemaal toe tevergeefs de stad belegerde, waarna de partijen vrede sloten.

Tussen 1661 en 1757 raakte de VOC veelvuldig betrokken bij conflicten over de opvolging aan de Javaanse hoven. De zwakste partij riep de hulp van de VOC in, die militaire steun verleende om de pretendent op de troon te helpen. Deze hulp was uiteraard niet gratis. De compagnie kreeg als betaling de beschikking over steeds grotere delen van de noordkust op Java. In de belangrijkste kustplaatsen werden forten gebouwd. Het enige moment dat die forten bedreigd werden, was tijdens de zogenaamde Chinese oorlog (1740-1743) in Batavia. Voor het eerst werd toen een VOC-fort door Javanen belegerd en ingenomen. Maar dat was tijdelijk. Na een tegenaanval kwam de compagnie uiteindelijk toch als overwinnaar uit de strijd waarna de machtsbasis van Javaanse vorsten opnieuw werd verkleind. De VOC benadrukte haar macht door de bouw van forten tegenover de paleizen van de Javaanse vorsten in

Banten, Yogyakarta en Soerakarta (ofwel Solo). Enkele jaren later werd ook Oost-Java onder controle van de compagnie gebracht.

In de tweede helft van de 18de eeuw keerde het tij als gevolg van de veranderende machtsverhoudingen in Europa en raakte de VOC in verval. De plannen om de forten in Azië te moderniseren, kwamen niet verder dan de tekentafel. In 1795 bezetten de Franse revolutionaire legers Nederland. De Bataafsche Republiek nationaliseerde weliswaar de failliete VOC, maar kon niet voorkomen dat de Britten grote delen van haar handelsimperium bezetten. Het einde kwam pas na de inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk van Napoleon Bonaparte. Uiteindelijk bezetten in 1811 de Britten het eiland Java.

Nederlands-Indië: 1815-1945

Het Britse tussenbestuur eindigde met de teruggave van de Indische bezittingen (1815). Nederlands-Indië bestond toen uit Java, de Molukken, enkele kleine enclaves op Sumatra, Borneo (huidige Kalimantan), Celebes en enkele kleine eilanden. Pas in 1910 kwam het hele gebied van de huidige republiek Indonesië onder Nederlands gezag. In de tussenliggende eeuw waren ongeveer zeventig oorlogen en opstanden uitgevochten en werden ter verdediging tientallen forten gebouwd.

Sinds 1853 werden de permanent bezette forten in Nederlands-Indië ingedeeld in vier klassen. In 1863 waren er 143 forten (zie tabel), waaronder

137 forten van klasse 3 en 4, die geschikt waren voor de verdediging tegen de inheemse vijand. In de belangrijkste bestuurscentra, zoals Ambon en Makassar, waren dat grote stenen forten.

Tabel Permanent bezette forten in 1863

KLASSE	1	2	3	4	Totaal
Java / Madura	2	4	16	36	58
Sumatra	-	-	4	44	48
Borneo	-	-	1	5	6
Celebes	-	-	1	7	8
Molukken	-	-	9	11	20
Timor	-	-	-	3	3
Totaal	2	4	31	106	143

KLASSE 1-2: fort tegen buitenlandse vijand
3-4: fort tegen inheemse vijand²

BRON: STAATSBLAD VAN NEDERLANDSCH-INDIË 1863

De Atjeh-oorlog (1873-1903) was de laatste oorlog waarin op grote schaal forten zijn gebouwd. Toen het leger er ondanks de bouw van veertig forten niet in slaagde het bezette gebied te 'pacificeren', trok het zich in 1884 terug binnen een ring van achttien forten om de hoofdstad Kota Radja (huidige Banda Aceh/Atjeh). In de praktijk leek deze geconcentreerde linie meer op een belegerde vesting dan op koloniale expansie. Kolonel Van Heutsz verving in 1898 de wallen van de forten door prikkeldraad en schakelde over op mobiele oorlogsvoering en actieve contraguerrilla. De tijd van de forten was voorbij. De militairen verhuisden naar moderne kazernes.

Op Java, waar de vrees bestond voor een nieuwe Britse invasie, zijn tussen 1830 en 1850 grote zwaarbewapende forten gebouwd, die vergelijkbaar waren met de contemporaine Nederlandse forten van de Hollandse Waterlinie (klasse 1 en 2 in tabel). Ze moesten de vijand na de landing zolang mogelijk vasthouden in de ongezonde kuststrook. Het leger en de regering trokken zich terug in het binnenland in het gebied dat werd begrensd door de forten in Ambarawa, Ngawi, Gombong en Cilicap, gelegen aan de zuidkust. Na 1850 werd de verdediging tegen een buitenlandse vijand overgenomen door het vergrote veldleger. Omdat de laatste fase van die strijd zich zou afspelen rond Bandung, werden daar tussen 1900 en 1918 de betonnen forten van de Preangerstelling gebouwd. De regering had namelijk in 1927 besloten dat het Koninklijk Nederlands Indische Leger (KNIL) verantwoordelijk was voor de verdediging van Java en de marine voor de buitengewesten.

Na de Eerste Wereldoorlog groeide Japan uit tot een industriële grootmacht, maar was daarvoor afhankelijk van de import van grondstoffen en olie uit Nederlands-Indië. In Batavia vreesde

4 – Verdediging tegen een Europese vijand: Fort Willem I (Ambarawa, Java).

5 – Bescherming oliebronnen tegen Japanse invasie: Nederlandse bunker op vliegveld Tarakan.

6 – Japanse verdediging tegen geallieerde invasie: Japans kustgeschut (Air Salobar, Ambon).

men dat de Japanners zich meester zouden maken van de belangrijkste oliehavens in Balikpapan en Tarakan op Borneo en daarom werden er garnizoenen gelegerd en kustbatterijen gebouwd. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden ook op Ambon en Java militaire versterkingen aangelegd. Het KNIL bleek tijdens de inval in 1942 geen partij voor het mobiele Japanse leger en haar luchtoverwicht, waardoor Nederlands-Indië al op 8 maart 1942 moest capituleren.

De Japanners verwachtten een geallieerde invasie vanuit Australië en versterkten de zuidkust van Sumatra tot Timor. De geallieerde opmars vond echter plaats via de noordkust van Nieuw-Guinea (huidige Papua), waarbij onder andere in Biak hevig werd gevochten. Eind 1944 splitste het geallieerde offensief zich op. De Amerikanen gingen richting de Filipijnen en de Australiërs heroverden Tarakan en Balikpapan als eerste stap richting Java, alwaar de Japanners zich voorbereiden op een guerrillaoorlog.

De Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 bracht geen vrede, maar was het begin van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Forten speelden nauwelijks een rol bij de 'politieacties'. Een aantal forten bleef na de onafhankelijkheid in gebruik als kazerne, politiebureau of gevangenis. Na verloop van tijd werden de verouderde onderkomens vervuld voor een modernere behuizing. De forten kwamen leeg te staan. Het verval sloeg toe.

Van verdedigingswerk tot beschermd monument

De bescherming van forten als monument gaat in Indonesië terug tot de Nederlandse tijd. In 1905

INVENTORY AND IDENTIFICATION OF FORTS IN INDONESIA 2007 -2010 -- [pda] / Dit.Peninggalan Purbakala

IV. ANNEX IV. MAINTENANCE CONDITION DATA - 1

7371-Btg01
Rotterdam

<p>Photo location key plan-not to scale (fort) Martinus (2009) Pict. no. 7371Btg01-F411EN Additional note:</p>	<p>1. Outer wall of the fort's North West located near afish barbeque site. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F411</p>	<p>2. Sloping up ramp leading to Bone bastion, some parts have been damaged. (Barak, 22/10/2009).</p>	<p>3. Damaged wooden window. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F413</p>
	<p>4. Damaged wooden door. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F414</p>	<p>5. Damaged part of wall due to high humidity (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F415</p>	<p>6. Parts of walls of related buildings have peeled off. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F416</p>
	<p>7. Remains related building on upper part of Bone bastion. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F417</p>	<p>8. Destroyed related building below Bone bastion. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F418</p>	<p>9. Damaged part of fort wall. (Barak, 22/10/2009). Photo no. 7371Btg01-F419</p>

Surveyor: Martinus, Barak, Linda
Tanggal survey: 22/10/2009
Data entry by (Data entry date): Martinus, Barak, Linda (12/01/2010):

7 – Documentatie formulier database: achterstallig onderhoud fort Rotterdam (Makassar, Sulawesi).

kreeg fort Speelwijk in Bantam (West-Java) als eerste VOC-object de status van beschermd monument. De Oudheidkundige Dienst inventariseerde in de jaren '20 van de vorige eeuw alle Europese oudheden. De Monumentenordonnantie (Indisch Staatsblad 1931, no. 238) regelde de wettelijke bescherming van 'zaken welke voor de prehistorie, geschiedenis en kunst en paleontologie van groot belang moeten worden geacht'. Een bouwwerk werd daarin pas monument, zodra het was ingeschreven in het Openbaar Centraal

Monumentenregister. De ordonnantie werd na de onafhankelijkheid integraal overgenomen in de wetgeving van Indonesië.

In 1992 kwam er een nieuwe monumentenwet, waarin een ouderdom van vijftig jaar gold als criterium voor de bescherming van historisch en cultureel erfgoed. Het wettelijk kader is hierin goed geregeld, maar bij de uitvoering deed zich een praktisch probleem voor. Er mag dan wel een wet zijn, maar zowel van de bestaande forten als

8 – Nusantara fort Kuta Batee Mereudeu (Pidië, Sumatra).

9 – Indonesische scholieren op excursie: fort Rotterdam (Makassar, Sulawesi).

van de archeologische sites zijn de locaties en de fysieke omstandigheden onvoldoende bekend. Budpar besloot daarom in 2005 alle forten in de Indonesische archipel te lokaliseren en systematisch te beschrijven. Een eerste bureauonderzoek leverde een lijst van 270 bestaande forten op, maar het was duidelijk dat het er meer moesten zijn. Er was bovendien nauwelijks iets bekend over de verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog.

Onderzoeksresultaten

Bij de evalueatie van het veldonderzoek in december 2010 bleek dat er geen 270 forten maar 442 forten bestaan. Daarvan zijn 139 'koloniale' forten waarover veel historisch informatie beschikbaar is. Dit staat in schril contrast met de achtergrondinformatie over de 128 'Nusantara' forten, die door de Indonesiërs zijn gebouwd voor de komst van de Nederlanders. Over de meeste van deze forten, die uiteenlopen van aarden wallen tot imposante stenen forten, zijn weinig of geen betrouwbare historische gegevens bekend. Archeologisch onderzoek heeft nauwelijks plaatsgevonden. De datering is vaak onbekend. De inventarisatie van 175 sites met Nederlandse, Japanse en geallieerde verdedigingswerken uit de

Tweede Wereldoorlog, kan met recht een pioniersstudie worden genoemd. Voor het eerst zijn deze talrijke, maar onbekende betonnen bunkers en tunnels in kaart gebracht. Door de tijdsdruk en de grote aantallen moest hierbij noodgedwongen worden volstaan met een steekproef.

Het eindproduct van het project *Inventory and Identifications Forts in Indonesia* is een database van forten, die door de Indonesische overheid in het kader van de nieuwe monumentenwet van 2010 wordt geïncorporeerd voor het uitvoeren van en het anticiperen op het erfgoedbeleid. Het uiteindelijke doel is dat er een einde komt aan het willekeurig gebruik en het slopen van deze monumenten c.q. de vernieling van het cultureel erfgoed. De database is tevens bedoeld als de eerste aanzet tot een uitgebreidere studie naar de geschiedenis van de forten in Indonesië. Het projectteam is er namelijk in geslaagd om de vrijwel onbekende en onbeminde forten via workshops, tentoonstellingen, film, publicaties en een website bij lagere overheden, universiteiten, investeerders en – nog belangrijker – bij een breed Indonesisch publiek op de kaart te zetten. Wellicht binnenkort ook in Nederland, want de voorbereidingen voor een tentoonstelling zijn in een vergevorderd stadium.

De toekomst van het verleden

Erkenning als monument is belangrijk, maar het biedt geen garantie voor de toekomst. De beste optie is hergebruik, maar niet alle forten komen daarvoor in aanmerking. Soms is er niet meer over dan een enkele muur; soms liggen de forten op nauwelijks bereikbare eilanden. Ongeveer zestig forten hebben de potentie voor hergebruik. Het grote voorbeeld is fort Rotterdam in Makassar op Zuid-Sulawesi. Het is niet alleen een toeristische attractie, maar belangrijker, het wordt door de lokale bevolking intensief gebruikt voor uiteenlopende culturele en alledaagse activiteiten. Hetzelfde geldt voor fort Vredenburg in Yogyakarta, waar wordt samengewerkt met de Stichting Nieuwe Hollandse Waterlinie. Andere voorbeelden zijn fort Marlborough in Bengkulu op Sumatra en fort Van Der Wijk in Gombong in Centraal-Java. De promotie van de eigen regionale historie en van cultuurhistorisch toerisme leidde tot de recente restauratie van de forten Otanaha en Ulupahu in Gorontalo in Noord-Sulawesi en van fort Wolio op Buton in Zuidoost-Sulawesi, het grootste fort in Indonesië. En tot slot, stimuleert de gemeente Tarakan het bezoek aan het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog op het eiland. Kortom, het tweede leven van de forten begint overal in Indonesië vorm te krijgen.

Noten

¹ In dit artikel wordt als algemene kwalificatie, analoog aan de algemene betekenis van het Indonesische woord benteng, verder het woord fort gebruikt.

² De verschillen tussen categorie 1 en 2, en tussen 3 en 4, zijn niet precies bekend, behalve de minimale grootte van de verboden kring. Binnen dit vrije schootsveld mochten geen stenen gebouwen rond het fort worden gebouwd.

Literatuur

- Bonke, A.J. (2008). *De inventarisatie en documentatie van forten in Indonesië*. In: Saillant 4, p. 26-27.
- Bonke, A.J. (2009). *Tarakan*. In: Saillant 3, p. 7-10.
- Keppel, J. (2005). *Ternate, het klassieke kruidnageliland*. In: Saillant 2, p. 17-22.
- Knaap, G.; Teitler, G. (red.) (2002) *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*. Leiden.
- Pusat Dokumentasi Arsitektur e.a. (2010). *Inventory and Identification FORTS in INDONESIA*. Jakarta.
- Database fortenproject: www.bentengindonesia.org.
- Geschiedenis en monumenten van het eiland Tarakan: www.tarakan.nl.

FOTOGRAFIE: H. BONKE ■